

Makale Gönderim Tarihi: 19.07.2024

Yayına Kabul Tarihi: 25.07.2024

Araştırma Makalesi

KUYUDAN ÇIKARTILAMAYAN TAŞ: BUSBECQ'İN KADERCİ TÜRK SÖYLEMİ ve LOWRY'NİN MAKALESİ ÜZERİNE*

Hasan Hüseyin Koşar**

ÖZ

Kadercî Türk stereotipi 16. yüzyıldan itibaren Batılı seyyahların notlarında dile getirdikleri bir kavramdır. Söylemin oluşumunda Kanuni Sultan Süleyman devrinde Habsburglar İmparatorluğu'nun elçisi olarak bulunan Busbecq'in Türk Mektupları adlı kitabı çok etkili olmuştur. Tarihçi Lowry ise bir makalesinde Fatih Sultan Mehmet ile Kanuni arasında veba dönemindeki tutumlarına dayanarak bir analogi kurmuş ve Osmanlı devletinin daha sünni/ortodoks bir yapıya büründüğünü iddia etmiştir. Bu iddiasını desteklemek amacıyla Busbecq'in kitabında yer alan bir diyaloga atıf yapmıştır. Ancak Lowry bu diyalogu ve ortamı doğru değerlendirmemiştir. Bu makale Lowry'nin söz konusu makalesinden yola çıkarak Busbecq'in kitabını ve Lowry'nin atıf yaptığı diyalogu değerlendirecektir. Ayrıca Türk kaderciliği stereotipini de tarihçilerin değerlendirmesi üzerinden özet halinde sunacaktır.

Anahtar Kelimeler: kadercî Türk, stereotip, Busbecq, Heath w. Lowry, veba, Kanuni Sultan Süleyman, Batılı seyyah.

THE STONE THAT CANNOT BE REMOVED FROM THE WELL: ON BUSBECQ'S FATALISTIC TURK DISCOURSE AND LOWRY'S ARTICLE

ABSTRACT

The fatalistic Turk stereotype is a concept mentioned in the notes of Western travelers since the sixteenth century. The formation of this discourse was greatly influenced by Busbecq's book, "The Turkish Letters," written while he was the ambassador of the Habsburg Empire during the reign of Suleiman the Magnificent. In an article, historian Lowry drew an analogy between Mehmed the Conqueror and Suleiman based on their attitudes during the plague period and claimed that the Ottoman state had become more Sunni/orthodox. To support his claim, he referred to a dialogue in Busbecq's book. However, Lowry did not evaluate this dialogue and its context accurately. This article will evaluate Busbecq's book and the dialogue Lowry referred to, based on Lowry's aforementioned article. It will also summarize the fatalistic Turk stereotype through historians' evaluations.

Keywords: fatalistic Turk, stereotype, Busbecq, Heath W. Lowry, plague, Suleiman the Magnificent, Western traveler.

* Bu çalışma Kırklareli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Faruk Doğan danışmanlığında hazırlanmakta olan "Türk Kaderciliği Kavramının Oluşumu ve Dönüşümü/Kadercilik Atfının Tarihi, Karşı Argümanlar ve Örnekler" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir

** Kırklareli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD Doktora Öğrencisi, hhkosar@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5619-7955.

Giriş:

Leopold von Ranke'nin tarihi bir bilim olarak tanımlayan kuralları sonrasında "tarihçi" artık bilim yapan kişiye dönüştü. Belgelendirmek, kaynak kullanımı ve bunların anlaşılır bir şekilde kullanımı tarihçi için yeterli olamazdı elbette. O, kaynakları yorumlamalı, sorgulamalı, kendi içinde tutarlı bir kurgu ortaya koymalıydı. Tarihin bu kurgu tarafını olduğundan fazla önemseyenler bir ara edebiyatla tarihi iç içe sunmayı teklif etmişlerse de tarihin bilim tarafını ortadan kaldırmak anlamına gelecek bu girişim ciddiye alınmayarak akim kaldı. Tüm bunlara bakarak elimizdeki bu belgeyi "kurgu"ların hakikat binasına bir taş daha koymasını beklemek hakkımızdır.

Tarihçilerin ezber kavramları tekrarlamaları büyük bir sorundur. Geçmiş zamanların söylemlerini yinelemek ise en büyük tehlikelerdendir. Türk kaderciliği de bu tehlikeli ezberlerden biridir. Türklerin kaderciliği öncelikle Batı'da çeşitli motivasyonlarla işlenen zamanla karine haline gelmiş bir kavramdır. Hatta belki de bir kavramdan öte pejoratif (aşağılayıcı, kötüleyici) stereotip (kalıp, tipleme) olarak adlandırmak gerekir. Edward Said'in Oryantalizm'inde Batı'nın Doğu'yu sömürgeleştirme amacıyla bilimsel çalışmalar içerisinde kullandığı kavramlar arasında yer alsaydı bile kavramın tarihi çok eskilere, muhtemelen 16. yüzyıla dayanır. Ancak günümüzde oryantalizmi çoktan tarihin bir parçası haline gelmiş, modası geçmiş bir düşünce olarak tanımlayabiliriz. Diğer taraftan çok eskilere dayanan bu tarz ezber kavramların tetkik edilmesini bekleriz.

Bu makale Heath Lowry'nin bir makalesinde kurduğu bir hüküm, onun üzerinden yapılan veba ve Türk kaderciliği hakkındaki tartışmalar ile kaynak olarak alıntılıdığı Ogie de Busbecq'in metnine odaklanarak yıllardır süren bir tartışmaya geniş bir bakış atmayı hedeflemektedir.

1. Lowry'nin ve Busbecq'in anlatısı

a. "Kara Ölüm" sırasında Osmanlı kroniklerinde veba anlatısının olmamasının peşinden giden tarihçi...

Amerikalı Osmanlı tarihçisi Heath W. Lowry klasik dönem çalışmaları sırasında karşısına çıkan çok önemli bir soruyu gündeme getirmişti. Anadolu'nun modern ve deniz ticareti öncesi konumu dolayısıyla doğal bir transportasyon uğrağı olması pek çok salgın hastalığın da taşındığı merkezlerden biri haline dönüşmesine sebep olmuştur. Birinci veba pandemisi olarak bilinen Justinianus Vebası da (541-750) dâhil olmak üzere İstanbul ve Anadolu'nun doğal veba odakları arasında olduğu kabul edilen ve bilinen bir olgudur. (Panzac, 1997, ss. 40-66) İşte buna dayanarak Lowry bir tarihçi olarak üzerine düşeni yapar ve Osmanlı klasik döneminde, üstelik de Avrupa vebadan kırılırken Osmanlı resmi metin ve kroniklerinde vebadan neredeyse hiç bahsedilmemesinin peşine düşer. Burada Lowry'nin hakkını teslim etmek gerekmektedir.¹

¹ Nükhet Varlık'a göre 14. ve 15. yüzyıl kroniklerinde vebadan bahsedilmemesi ya da bölük pörçük parçalar halinde geçmesi şehirleşmeyle alakalıdır. Şehirleşme düzeyi arttıkça veba ve diğer felaketler daha fazla anlatılır. İkinci olarak vebanın anlatılmaya değer bir olay olarak değil anlam taşımasına bağlanabilir.

Lowry 2003 yılında yayınlanan “*Pushing The Stone Uphill: The Impact of Bubonic Plague On Ottoman Urban Society in The Fifteenth And Sixteenth Centuries*” isimli makalesinde (Lowry, 2003) işte bu soruya cevap aramaya çıkıyor gözükmektedir. Yazar, bazı kroniklerde vebanın adının şöyle bir geçmesi karşısında Osmanlı yazarlarının vebadan bahsetmemesinde başka sebepler aranması gerektiğine kanaat getiriyor. Ona göre belki de bu yazarlar devleti aciz göstermeme hatta güçlü gösterme telaşıyla vebadan bahsetmemektedirler. (Lowry, 2003, s. 105)

b. Fatih’in kaçışları ve Limni (tin-i mahtum anlatısı)

Lowry Bizanslı kronik yazarları Dukas ve Kritovulos’un metinlerine dayanarak Fatih Sultan Mehmet’in 1455,1467, 1471, 1472 ve 1475 yıllarındaki beş seferinin, varış yerinde ya da sefer yolunda veba bulunması nedeniyle ertelediğini ya da yapılmadığını tespit eder. (Lowry, 2003, s. 103) Yine Fatih’in veba da dâhil pek çok hastalık ve zehirlenmeye iyi geldiğine inanılan, kutsal olarak kabul edilen *terra sigillata* ya da *tin-i mahtum* toprağına sahip olmak amacıyla Limni adasını ele geçirmek istediğini iddia etmektedir. Lowry bunun Fatih’in hem bir ilaç kaynağına sahip olması hem de bu ilacın kontrolü yoluyla stratejik bir hamlesi olarak okumaktadır. (Lowry, 2003, s. 104)

Makalede ayrıca her ne kadar Osmanlı belge ve kroniklerinde çok güçlü bir şekilde veba geçmese bile İstanbul’un inşa ve imarı ile nüfusunun arttırılması amacıyla yapılan çabalara rağmen nüfusun bir türlü arttırılamamasını, İstanbul’da vebanın varlığına kanıt olarak göstermektedir. İstanbul’un fethi olan 1453’ten 1465’e kadar geçen 12 yılda yaşananları dönemin kronikleri olan Sphrantzes, Oruç Bey ve Kritovulos’un yazdıkları üzerinden değerlendiren Amerikalı tarihçinin bulguları tahmininde haklı olduğu izlenimini vermektedir. (Lowry, 2003, ss. 111-125)

c. Süleyman’ın kaderciliği

Lowry makalesinin devamında yaklaşık yüzyıl sonrasına, Kanuni devrine gider. Burada karşımıza çıkan isim ise Ogier Ghislain de Busbecq’tir. (Lowry, 2003, ss. 105-106) Habsburg Devleti’nin temsilcisi sıfatıyla, aralıklı olarak iki dönemde sekiz yıl Osmanlı topraklarında kalan Busbecq’in kaleme aldığı dört mektup sağlığında kitap olarak yayınlanmış ve sonrasında gelen Batılı seyyahlara ilham kaynağı olmuştur. Elçinin “Türk Mektupları” o kadar ilgi görmüştür ki geç Ortaçağ’da, Batı’da Türk algısının yeniden oluşmasında belki de en önemli eser olarak ön plana çıkmıştır.

Busbecq’in bir Rönesans ve Barok dönem ismi olduğunu da unutmamak gerekir. Elçinin anlatımları pek çok Batılı seyyahla karşılaştırdığında daha seküler, sistemli ve doğruya yakın bir görüntü vermektedir. Ancak Osmanlı topraklarında kültürel farklılıklar ve düşman bir ülkenin temsilcisi olarak bulunması asla göz ardı edilmemelidir. Dönem hakkında verdiği bilgiler çok kıymetli olmakla birlikte modern zamanlardaki Türk

ncs ise 16. yüzyıla birlikte Osmanlı tarih yazımının gelişmesi olarak yorumlanabilir. (Varlık, 2017, ss. 93-99).

stereotipinin oluşumunda etkisi de yadsınmaz.² Buna göre kaderci Türk stereotipinin başlangıcını Busbecq'e tarihlemek, kendisinden sonra gelen Batılı seyyahları etkilemesi göz önüne alındığında yanlış olmasa gerektir.

Busbecq'in Osmanlı topraklarında bulunduğu altıncı yılının sonlarında, 1561 yılında İstanbul'da çok şiddetli bir veba salgını yaşanmıştı. Elçi, maiyetinin de isteği üzerine Başvezir Rüstem Paşa'ya giderek başka bir yere nakil istemişti. Bu kısmı Busbecq'in metninden doğrudan okuyalım:

“Bana sirayetini önlemek düşüncesiyle bu hastalıktan kaçmak için Rüstem'e haber gönderip başka bir yere naklime müsaadesini istedim. Rüstem'in tabiatını bildiğimden bu adımı atmakta biraz tereddüt etmiştim. Ancak bunu hem kendimin hem de maiyetimin sağlığını ihmal ettiğim düşünülmesin diye de yaptım. Rüstem bu hususu Sultana arz edeceğini bildirdi ve ertesi gün efendisinden aldığı şu cevabı yolladı: Maksadım ne idi, yoksa kaçmayı mı düşünüyordum? Bu illetin Tanrı'nın oku olduğunu ve takdir edilen hedeften şaşmadığını bilmiyor muydum? Onun menzili dışına çıkmak için nereye saklanabilirdim ki? Eğer Tanrı beni yok etmek istiyorsa kaçmak veya saklanmak beni kurtaramazdı. Kaderden kaçmanın faydası yoktu. Şu sırada onun da evi vebanın ortasındaydı, buna rağmen kendisi bir yere kıvıldamıyordu. Ben de aynı şekilde olduğum yerde kalsam daha iyi ederdim. İşte böylece ölümün kol gezdiği o vebalı evde yaşamaya mecbur oldum.” (De Busbecq, 2014, s. 198)

Tarihçi Lowry makalesinin son kısmını yukarıdaki alıntıyı baz alarak Fatih ve Kanuni zamanlarında vebaya karşı yaklaşımların farklılığı üzerinden değerlendirir. Lowry bizzat “Kutsal Roma İmparatoru'nun elçisinin ilk elden gözlemlerine dayanarak” Kanuni'nin ağzından bunları aktardığını belirtir. Hem Fatih hem de Süleyman hakkındaki kaynakların “içeriden sesler değil Osmanlı'ya bakanların dışarıdan” olduğunu iddia eder. (Lowry, 2003, s. 128)

Heath Lowry'ye göre II. Mehmed'in 1455 ile 1475 yılları arasında vebanın yakıp yıktığı yerlerden kaçtığı hatta İstanbul'da olduğunu duyduğunda geri dönerek aylarca başkentten uzaklaşmasının “vebanın bulaşıcı doğasının farkında olduğunun ve önceden belirlenmiş bir inanış yerine onun *özgür iradeye* bağlı” olmasının delili şeklinde sunar. Ki bunun 15. yüzyılda salgın patlak verdiğinde Osmanlı'nın genel tavrı olduğunu ekleyecektir. 16. yüzyılın ortasında ise bu “kendini koruma”nın Sultan Süleyman'ın söylediği iddia edilen sözler üzerinden kaderci bir tavra dönüştüğünü yazarak bir asırda neden böyle bir farklılığın oluştuğunu sorar. (Lowry, 2003, s. 129)

² Busbecq'in hümanizm çağının bir ismi olması ayrıntısı önemlidir. Zira Avrupa'da mezhep ayrımının yaşanması ile birlikte özellikle Orta ve Kuzey Avrupa ülkeleri Protestanlık akımından etkilenmişlerdir. Bu mezhep ayrımı düşünsel planda kalmayıp diğerinin inançsızlık/küfür içinde olmasıyla suçlanmasına neden olmuştur. Dolayısıyla hem dini hem siyasi kavgalarda bazı dini terimlerin üzerinden suçlamalar yaygınlaşmıştır. İşte kadercilik kavramının da Türkler yani Müslümanlara ait olan kötü bir haslet olduğu ibaresi üzerinden diğer mezheplere Türkler gibi din dışılık atfında bulunulması da arka planda yatan düşüncelerden biri olmuştur.

Tarihçinin cevabı basittir. Lowry, Osmanlı tarihinin fay hattı ve dev bir dönüm noktası olarak 1516-1517'deki Arap dünyasının ele geçirilmesini yani Yavuz'un fetihlerini işaret eder. Heath Lowry burada Osmanlı Devleti'nin kurulduğu ilk iki yüz yıllık devrede Bizans ve Balkan hinterlandında hüküm sürmesine rağmen onların etkisi altında kaldığını, bunda en büyük sebebin ise on altıncı yüzyılın başında bile imparatorluğun nüfusunun "ezici kısmının" Hristiyan olmasına bağlar. Osmanlı yöneticilerinin bu gerçeğe dayanan bir pragmatizmle Hristiyan ve Müslümanlar arasında ince bir ayrımla hareket ettiklerini iddia emektedir. Diğer taraftan 800 yıllık İslam tecrübesinin Osmanlı'daki etkisinin fazla olmadığını da ekler. Osmanlı yönetici sınıfının "halk İslamı"nı benimsedikleri, "hem geleneksel pratiklere hem de Müslüman elbisesi içindeki Hristiyan inançlarına" izin veren bir yaklaşım sergilediklerini de iddia eder.

Ancak 16. yüzyılla birlikte bu heterodoks İslam anlayışının hızla Ortodoks bir anlayışla İslam Devletlerinin liderine evrildiğini yazar. Heterodoksluğa mesafe konularak Sünniliğin ön plana çıkartılmasında hem Doğu'daki Safevi İran'ın heterodoksluğuna kontrast olmak hem de Sünni İslam'ın liderliğini ele almanın amaçlandığını belirtir. (Lowry, 2003, ss. 129-130)

Lowry bundan sonra veba konusundaki iki meseleyi ön plana taşır. Bunlar Batılı veba tarihçilerinin "kaderci Türk" ateşine taşıdıkları odunlardan olan "bulaşma" ve "kaçma" sorunlarıdır. Lowry, tanınmış Akdeniz veba tarihçisi Michael Dols'u da kaynak vererek yukarıda aktardığı II. Mehmed'in "Hristiyan Avrupa'da tümüyle yaygın olan" bulaşma ve kaçma konusundaki düşüncelerini tekrar eder. Bu bakış açısının Ortodoks İslam anlayışında olmaması nedeniyle kaçma ve bulaşma düşüncesinin Kanuni zamanında özellikle devletin üst kademelerinde terk edildiğini belirtir. "Açıktır ki" diyor Lowry, "1450 ile 1550 arasında Osmanlılar çağdaşları Batı Avrupalıların veba konusundaki görüşlerini reddederek çağdaşları İslam dünyasında yaygın olan daha kaderci bir tavra büründüler." (Lowry, 2003, s. 131)

2. Lowry ve Busbecq'in Destekçileri

Batılı seyyahların pişirdikleri "kaderci Türk" stereotipini örneklerken kullandıkları en önemli argüman veba üzerine olmuştur. Temel olarak üç iddiayı dile getiren ve kalıp olarak kullanan seyyahlara göre; veba zamanlarında Türkler alinyazısına olan imanları nedeniyle hastalığa karşı önlem almanın gereksiz olduğunu söyler, günlük hayatlarına devam ederlerdi. Batılıların ikinci argümanı ise Türklerin, vebadan hayatını kaybedenlerin elbiselerini ve diğer kişisel eşyalarını kullanmaktan çekinmedikleriydi. Seyyahlar üçüncü olarak Batılıların veba zamanlarında panik halinde kaçmalarını Türklerin alayla karşıladıklarını iddia ederlerdi.

Lowry'nin makalesinde İslam düşüncesi konusunda referans verdiği veba tarihçisi Michael W. Dols'a göre İslam kaynakları veba konusunda şu üç kavramı ön plana çıkarırlar:

1. Vebalı olan bölgeye ne girmeli ne de oradan kaçmalıdır;
2. Veba Allah'tan Müslümanlara şehitlik yoluyla sunulan bir ikram/hediye iken iman etmeyenler için bir azaptır;

3. Bulaşma yoktur. (Dols, 2019, s. 109)

Micahel Dols, İslam hukukçularının (fukaha) ve filozoflarının vebanın oluşturabileceği muhtemel zararlar ile cihat arasında bir analogi kurduklarını ve şahadet teriminin veba sorununda benzer şekilde kullanıldığını iddia eder. (Dols, 2019, s. 113) Dols 15. yüzyılın en önemli İslam alimlerinden muhaddis (hadis alimi) İbn Hacer El-Askalânî (ö. 852/1449) üzerinden veba ile İslam arasındaki ilmi bağı okumaya girişir. El-Askalânî 19. yüzyıla kadar olan dönemin tıp anlayışının temeli olan ve ister Müslüman ister Hristiyan olsun bütün entelektüellerin ve tıpçıların hastalıklara yaklaşımı olarak tarif edebileceğimiz miyazma (miasma) teorisinin vebayı açıklayamadığını fark etmiştir. El-Askalânî, “kötü hava” üzerinden hastalıkları ve sağlıklı olma halini açıklayan teorisinin, vebanın sağlıklı havaya sahip olduğu düşünülen bölgelerde neden etkili olduğu ile yan yana iki evden birinde veba gözükürken diğerinde gözükmemesinin miyazma hakkında şüpheler oluşturduğunun bilincindedir. Bir din adamı olarak El-Askalânî vebanın sebebini cinlere bağlar. (Dols, 2019, ss. 116-117)

Dols muhtemelen miyazmanın meseleyi açıklayamamasından olsa gerek, sadece Müslümanların değil Hristiyan ve Yahudi inançlarında da benzer şekilde *olağanüstülük*le açıklama çabasını örneklendirir Kara Ölüm'e neden olduğu varsayılan 1346'daki Kefe kuşatması sırasında, kuşatılmış Hristiyanların, bazı ilahi okların Moğolları vurduğunu gördüklerini ve bunun da Moğollara veba bulaştırdığını iddia ettiklerini yazacaktır. (Dols, 2019, s. 118)

Dols son olarak İbn Hacer'in, enfeksiyon ve dolayısıyla bulaşıcılığın olmadığına dair ortodoks görüşü ileri sürdüğünü yazar. Dols, El-Askalânî'nin Panzac'ta da yer alan bir hadis üzerinden örnek verir:

“Bir bedevi, Peygamber'e sorar: “Ey Allah'ın elçisi, dinç, diri ceylan gibi develerden oluşan bir sürüm vardı. Ancak uyuz bir deve sürüye katıldı ve tüm develeri uyuz yaptı.” Peygamberin bulaşma fikrini reddeden cevabı şöyledir: “İlk deveyi uyuz eden kimdir?”” (Dols, 2019, s. 119; Panzac, 1997, s. 158)

Dols İslam'dan önceki cahiliye Araplarının bulaşma fikrine sahipken Hz. Muhammed'in bu sözlerle bulaşıcı enfeksiyon fikrini reddettiğini de iddia etmektedir. (Dols, 2019, s. 119)

Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850) kitabında Daniel Panzac her ne kadar Busbecq'ten hiç bahsetmiyorsa da kaderci Türk stereotipini uzun uzun işler. Osmanlı halkının tavrını belirleyen din olduğunu iddia eden Panzac, bu düşüncelerini Fransız konsolosların notları ile El-Ceberti ve İbn-i Hacer El-Askalânî'nin kitapları üzerinden aktarır.

Veba salgını sırasında, Müslümanların davranışlarında din belirleyici bir rol oynar. Hastalığın kaynağı Allah'dır. Bütün karşı koyma olasılıklarını devre dışı bırakıp, Allah'ın iradesine boyun eğmeyi telkin eden de budur. Durumu kabullenmek, her alınyazısına boyun eğmek daha kolaydır. Üstelik kurban şehit mertebesine yükselmektedir. Alışılmış davranış, olacağa boyun eğmek ve katlanmaktır. (Panzac, 1997, s. 150)

Panzac diğer yandan İslam'ın da veba konusunda kaçmaya cevaz vermeye istekli olmadığını, ilk dönem İslam alimlerinin eserlerinden başlayarak gösterirken, 16. yüzyılda Taşköprüzade gibi bazı isimlerin kaçmaya dair dini argümanlarını aktarmaksızın El-Askalânî'nin dua, muska ve cinler üzerinden ibarelerinin tekrar ettiğini iddia eder. (Panzac, 1997, ss. 158-161)

Ethan Menchinger ise 16. 17. ve 18. yüzyıl Osmanlı bürokratik elitinin düşünsel ve siyasi mücadelelerinde kader, kadercilik, özgür irade üzerine çalışan modern zaman tarihçisidir. 18. yüzyılın son döneminde yaşamış vakanüvis ve bürokrat Ahmed Vasif Efendi ile diğer bazı devlet adamlarının özellikle ordunun aldığı sürekli yenilgileri kaderle izah etmeye çalışan iktidardaki bürokratlar ile İbn Haldun'un Romalı Galen'e (*Galenos/Câlinûs*) dayanan, devletleri de insana benzeten, dolayısıyla Osmanlı'nın yıkılış dönemine geçtiği yolundaki varsayımlarda bulunanlara karşı kader üzerinden tartışmaları değerlendirmiştir. Osmanlı'daki ilk uyanışlar ve Vasif ve benzerlerinin değişimini Osmanlı Batılılaşma/yenileşme hareketinin temeli olarak örneklendirmiştir. (E. L. Menchinger, 2016, ss. 445-466, 2022)

Diğer taraftan Menchinger bir başka makalesinde kader konusundaki fihki tartışmaları kronolojik olarak aktararak başladığı ve Osmanlı fatalizmini yeniden değerlendirmek gerektiğini iddia ettiği makalesinde "dönemin Osmanlılarının koyu bir kadercilik içinde olduğunu" iddia edecektir. (E. Menchinger, 2022, s. 36)

Yazar daha önceki makalesinde (*Free will, predestination, and the fate of the Ottoman Empire*) Batılı seyyahların veba üzerinden kaderci Türk/Müslüman ithamında bulduklarını ancak bunu oryantalist bir motivasyonla yaptıklarını yazar. Osmanlıların kadere iman etmekle birlikte "kaderci tutumları" benimsemediklerini aktarırken 17. yüzyıl yazarı Katip Çelebi'nin ataleti yeren ifadelerinin ve kaderci tutumları din dışı olarak değerlendirdiğini belirtir. (E. L. Menchinger, 2016, ss. 449-450)

Fakat Menchinger kaderci ithamının Osmanlı tarihinin "kirli" ve aslında bir yönüyle yasaklı kelimeleri olduğunu da belirtir. (E. Menchinger, 2022, s. 9) Kadercilik teriminin pejoratif stereotip içinde kabul edildiğini, oryantalistlerce oldukça güçlü bir şekilde ve çok kullanıldığını belirtir.³ Özellikle Nükhet Varlık, Yaron Ayalon ve Sam White gibi isimlerin, Batılı tarihçilerin dinin insan hayatındaki (özellikle İslam'ın Türk insanı üzerindeki) önemine gereğinden fazla vurgu yaptıklarını; oysa insani, psikolojik ve sosyolojik değerlendirme ve açıklamaların ön planda tutulmasını daha doğru bulduklarını ifade eder. Yine bu isimlerin kaderci Türk stereotipini, "karikatür bir oryantalizme mahkum ederek" potansiyel olarak utanç verici olan bu söylemin enine boyuna tartışılmasına engel olduklarını da yazar. (E. Menchinger, 2022, ss. 17-18) Ancak Menchinger, Osmanlıların teolojik literatürünün kaderci olduğunu belirterek buna göre değerlendirme yapmanın daha doğru olacağına vurgu yapar.

³ Menchinger dönemin Batılı seyyahlarının kadercilik atfında genelde karşı oldukları daha koyu bir Hıristiyanlık yorumu olan Kalvinizmin (predestinarians) tabiriyle soteriolojik (Hristiyanlığın kurtuluş ve sevap meseleleriyle ilgilenen ilahiyat problemi ve dalı) yaklaşımını baz alarak yorum yaptığını iddia etmektedir. (E. Menchinger, 2022, ss. 15-16).

3. Karşı çıkanlar/ muhaliflerin söylemleri

Osmanlı veba tarihi üzerine yazan isimlerden Birsen Bulmuş, Lowry'nin yorumunu direkt olarak değerlendirmemiş ancak onun Dols, Ullman ve özellikle de Panzac'tan etkilendiğini belirtmiştir. Bulmuş, bu isimlerin El-Askalânî'nin yazdıkları ile Arap toplumunun genel itibarıyla İslam etkisiyle kaderci olduklarına dair ön kabulleri sahiplendiklerini, Türklerin başlarda kaderci olmamalarına karşın özellikle Yavuz'un fetihleriyle birlikte bu dini mirası da aldığı iddiasını kalıp şeklinde tekrarladıklarına işaret eder. Bu tarihçilerin, Sultan Süleyman'ın 1528 Viyana Kuşatmasıyla zirveye çıkardığı devletin 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar geçen sürede dağılma, bozulma ve sosyoekonomik olarak geri kalmasını da söz konusu mirasa sahip çıkılmasına verdiklerini söyler. (Bulmuş, 2005, ss. 9-10, 2010, ss. 45-46) Bulmuş özellikle 16. ve 17. yüzyıl İngiltere'sinde de vebaya karşı dua, mistik ve dini argümanlara sahip basılı materyallerin varlığı ile karantina üzerinden dönen siyasi tartışmaları göz önüne getirerek kaderci Türk kavramına ve genel olarak veba konusunda yapılan tartışmalara farklı bir bakış açısı getirmiştir.

Osmanlı devletinde felaketler ile devlet ve halkın yaklaşımlarını araştıran Yaron Ayalon ise her türden felakete toplum ve birey düzeyinde verilen tepkilerin dinsel kimlikle değerlendirilmesinin yanlış olduğunu vurgular. Ayalon dinin temel düzenleyici ilke olmadığını, bunun o kadar da önemli olmadığını iddia eder. Tarihçi araştırmalarından elde ettiği bulgularda bölge insanının felaketler karşısındaki tepkilerinin İslam'a ya da Ortadoğu'ya has olmadığını, antik çağlarda da örnekleri görülebilecek evrensel insan davranışları olduğunu söyler. (Ayalon, 2020, s. 3) Ayalon Ortadoğu ve Osmanlı coğrafyasının, tarihi olarak bilinen ve döngüsel olduğu ortaya konmuş felaketlerle karşılaştığını, bölge insanı tarafından da bunun kabul edilmiş bir fenomen olduğunu aktarır. (Ayalon, 2020, ss. 12-13) Yaron Ayalon, Busbecq'in aktardığı meselenin muhtemelen dönem olarak "Osmanlı sarayını sarmış olan dinsel bir tutkuyla" alakalı olabileceğini düşünmektedir:

"Belki de bu sıralarda Osmanlı sarayını dinsel bir tutkunun sardığını, dolayısıyla da Sultanın bulaşıcılık karşıtı bir yaklaşım benimsediğini varsaymak pek de yanlış olmaz. Süleyman büyük olasılıkla Busbecq'in isteğini reddedebilmek için böyle bir eğilimi bahane etmişti. Sultanın Rüstem aracılığıyla verdiği bu yanıtta açıklamadığı bir şeyi sonraki Sadrazam Ali Paşa (salt. 1561-1565) açıkça ifade ediyordu. Busbecq'e göre her şey "bir konunun Sultan'a nasıl sunulduğuna ve onun [sadrazam] konuyu, ona [sultan] daha üstün olduğuna kuşku bırakmayacak biçimde nasıl anlattığına bağlıydı." Bekleneceği gibi kısa bir süre sonra Ali Paşa, Busbecq'e Sultanın kentten ayrılmasına izin verdiğini bildirmişti." (Ayalon, 2020, ss. 81-82)

Lowry de dahil olmak üzere veba tarihçilerinin ve Batılıların kaderci Türk stereotipine en sert eleştiri ise kitabını Lowry'nin makalesinden kısa bir süre sonra yayınlayan veba tarihçisi Nükhet Varlık olmuştur. Ayalon gibi Varlık da "din, bir salgına verilen sosyal cevapta biricik belirleyici olarak alınamaz" der. (Varlık, 2017, s. 101) Varlık veba tarihçilerinin Akdeniz'deki etiyoloji (tıpta bir hastalığın nedenlerinin araştırılması) ve bulaşma konularında din ayrımı yaparak bir tür oryantalist yaklaşımla hareket ettiklerini yazar. Akdeniz'in bir bütün olduğu, günümüz bilimsel bulgularının da veba

konusunda söz konusu yaklaşımı ortaya koymasına rağmen Batılı bazı veba yazarlarının ırk, din ve kültür ayrımı yoluyla veba konusunda yazdıklarının yanlış olduğunu iddia eder. (Varlık, 2017, ss. 100-101) Nükhet Varlık'a göre veba tarihçileri dönemin insanların veba hakkındaki bilgi seviyesine bakmaksızın hastalığa bugünün kodlarıyla (presentist yaklaşımla) bakmaktadırlar. Bu tarihçilerin vebaya karşı önlem alma konusunu da yine şehirleşme ve modern devlet bağlamında ele aldıklarını da belirtir. (Varlık, 2017, s. 89, 96) Nükhet Varlık Busbecq'in aktardığı "sultanın kaderci ifadelerini" ise siyasi bağlamda değerlendirmeyi daha doğru bulmaktadır. Zira elçinin temsil ettiği Habsburglar, Osmanlı devletinin "emperyal cihan hakimiyeti" mücadelesindeki en ciddi rakiplerinden biridir. Dolayısıyla Sultan Süleyman'ın cevabını ihtişam, debdebe ve siyasi mesaj verme gayreti ile birlikte okumak gerekir:

"Avrupalılarla ilişkilerinde Osmanlılar hayranlık yaratmak için ihtişam ve debdebe, korku yaratmak için ise şiddet şeklinde kendini ortaya koyan kesinlikle özgül bir tarz geliştirmişlerdi. Bu çerçevede okunduğunda, Süleyman'a atfedilen sözler önerildiği gibi mutlaka bir kadercilik anlamına gelmez, ama onun, stoacı anlamda bir cesaret erdemi göstererek ve vebanın yarattığı dehşete karşı açıktan meydan okuyarak yüksek bir ahlaki pozisyon aldığı bir retorik anlamına gelir." (Varlık, 2017, s. 105)

4. Aslında ne olmuş olabilir?

Peki bu da dâhil olmak üzere pek çok tartışmaya sebep olan Busbecq kimdir? Bugün Alman İmparatorluğu olarak da bilinen Kutsal Roma (Germen) İmparatorluğu (Habsburg) sınırları içinde bulunan (günümüzde Fransa'nın) Lille şehrinde soylu bir Flemenk ailenin gayrimeşru çocuğu olarak doğan Ogier Ghislain de Busbecq, iyi bir eğitim almış ve I. Ferdinand zamanında, Osmanlı Devleti ile Almanların arasında yapılan anlaşmanın bozulması üzerine apar topar 1555'te Türkiye'ye gönderilmiştir. (Busbeke, Ootgeer Giselij van, t.y., s. 466)

Busbecq, daha önce Venedik'te iken tanıştığı Macar asıllı meslektaşı Nikolaus Michault'ya Türkiye'de yaşadığı ve gördüklerini, Michault'nun talepleri üzerine yazdığı dört uzun Latince mektubu Osmanlı'daki görevi bittikten sonra kitap halinde yayınlamıştır. (Busbeke, Ootgeer Giselij van, t.y., s. 467; De Busbecq, 2014)

Öte yandan Busbecq'in ilk gelişi sırasında Osmanlı'daki ortam ise tam bir kaos hâkimdi. Almanların Transilvanya bölgesini ele geçirmesi sonrasında dönemin Habsburg elçisi Malvezzi iki yıl tutsak tutulduktan sonra serbest bırakılmıştı. 1553'te ise Sultan Süleyman oğlu Mustafa'yı boğdurmuş ve damadı da olan (Hürrem'in kızı Mihrimah'ın eşi) vezîriâzam Rüstem Paşa'yı azletmişti. Diğer taraftan Şah Tahmasb'ın başında bulunduğu Safevilerin Doğu Anadolu'da Erciş, Ahlat ve Erzurum'u ele geçirmesi üzerine İran'a bir sefer düzenlemiş ve Nahçıvan, Revan ve Karabağ'ı ele geçirmişti.

İşte Busbecq 1555'te İstanbul'a geldiğinde Sultan Süleyman Amasya'da Safevilerle bir anlaşma yapmaya hazırlanıyordu. Busbecq başkentte devrik vezîriâzam Rüstem Paşa ile resmi bir görüşme yapacak ve onun yakında tekrardan göreve geri döneceğini umduğu yolundaki söylemlerine şahit olacaktı. (De Busbecq, 2014, s. 29) Ardından I.

Ferdinand'ın emirleri ve tekliflerini iletme üzere Sultan'ın huzuruna çıkmak üzere Amasya'ya gitmişti. Bu ilk yolculuğunda, Türklerin gündelik yaşamı hakkında oldukça önemli gözlemleri yapan ve bunları mektubunda aktaran Busbecq, İran elçisiyle bir anlaşma yapılmasına şahit olacak ancak ülkesi adına herhangi bir anlaşma yapmadan Viyana'ya geri dönecektir.

1556 yılının başında “uzun sürecek bir dönem için” I. Ferdinand'tan tekrar emir alarak İstanbul'a hareket eder. Busbecq dostu Michault'nun bu tehlikeli işi neden kabul ettiği sorusuna ise yerine başkasını bulamamış olmasını gösteren bir cevap verir. (De Busbecq, 2014, s. 86) Yani Busbecq bu ikinci ve uzun yıllar sürecek gelişinde istememektedir. İşte bu kısım Lowry de dahil olmak üzere pek çok tarihçinin ve Busbecq sonrası Türkiye'ye gelen Batılı seyyahların tekrar ettikleri kaderci Türk stereotipinin ortaya çıkmasına sebep olacak ortamı anlamamız için çok önemlidir.

Zira Busbecq kaldığı zaman zarfında tarassut halinde, bir çeşit yarı esaret içinde yaşayacaktır. İstemediği halde, Çemberlitaş'ta bulunan Elçi Hanı'nda ikamete zorlanacak, her hareketi başına verilen askeri personelin (çavuş olarak isimlendirdiği) kontrolü ve izni çerçevesinde gerçekleştirilecektir.

Busbecq Edirne'de yapılan barış görüşmelerinin ardından İstanbul'a gönderilir. Aynı yerde kalmaktan sıkıldığı için, kendisine nezaret etmesi için görevlendirilen çavuşuna diğer elçilerin yaptığını örnek göstererek masrafları kendisince karşılanmak koşuluyla bir ev kiralamasına izin verilmesi talebini iletir. Ancak paşalar (muhtemelen Rüstem Paşa) “dört bir yanındaki pencerelerin demir parmaklıkları ve tek bir girişi”⁴ olan elçi hanında kalmasının gözetlenmesi daha uygun olacağını düşünerek bu öneriyi reddeder. Busbecq ironiyle az sayıda maiyetle kalması dolayısıyla bazı paşaların ev kiralaması fikrini desteklemiş olarak ne derece kibar olduklarını göstermiş olacaklarken diğer pek çoğunun “daha da nazik davranarak” eski mekanı olan Elçi Hanına “kapatıldığını” aktarır. (De Busbecq, 2014, s. 104)

Bu esaret veya rehinlik durumu aslında bir tür diplomasi oyunuydu. Busbecq bunu Türklerin şüpheli olmasına ve Hristiyan devletlerin temsilcilerinin gerçek niyetlerini öğrenmek istemelerine bağlamaktadır.

“Türkler şüphelidir ve Hristiyan hükümdarlar tarafından gönderilen elçilerin bir seri talimatlarla geldiklerini düşünürler. Onlara göre elçiler duruma ve o andaki şartlara uygun olanı ortaya sürer. Eğer mümkünse öncelikle en müsait şartlarla anlaşmaya çalışırlar. Başarı elde edemezlerse giderek daha ağır şartları kabule yanaşırlar. İşte bu nedenle gözdağı vermenin gerekli olduğunu düşünürler. Elçileri savaşa tehdit ederler ve nerdeyse esir muamelesi yaparlar, onlara mümkün olan her şekilde huzursuzluk yaratırlar. Böylece elçilerin, kendilerine son ana kadar saklamaları emredilmiş olan talimatları, çektikleri sıkıntılar yüzünden bir an

⁴ Busbecq bu durumun sebebini “Türkler böyle güzel yerleri yabancılara çok gördüğünden pencerelere demir parmaklıklar koyarak manzarayı kapatmakla yetinmeyip bir de ahşap kepenklerle büsbütün örtüp temiz hava almayı da engellemişler. Bunlar özel hayatlarını Hristiyanların gözlerinden uzak tutmak isteyen komşuların şikâyeti üzerine yapılmış olmalı.” diye açıklar. (De Busbecq, 2014, s. 105).

önce ortaya çıkarmasını sağlamaya çalışırlar.” (De Busbecq, 2014, ss. 150-151)

Bu ikinci gelişinde imparatorundan ne gibi emirler getirdiği İstanbul’daki paşalar tarafından öğrenilmek istenmiş ancak Busbecq bu konuda herhangi bir bilgi vermemiştir. Busbecq bu tutumu sonucu paşaların sinirlendiklerini ifade eder.

Diğer Türklerle konuştuğumuz zaman onlar da paşaların bu görüşlerini doğruladı. Bize yapacakları en hafif muamelenin aramızdan iki kişinin berbat bir zindana atılmak, üçüncünün de, yani benim, burnumun ve kulaklarımın kesilip efendime geri gönderilmek olacağını sandıklarını söylediler. Bütün bunlardan başka ikametgâhımız [Elçi Hanı] önünden geçenlerin haşin ve düşmanca bakışları da bizi endişeye boğuyor, kötü şeyler olacağını hissettiriyordu. Ardından bize daha sert davranmaya başladılar. Kimseyi yanımıza sokmuyorlar, dışarı çıkmamıza da izin vermiyorlar, bize elçiler gibi değil, her hususta esir muamelesi yapıyorlardı. Bu durum altı ay sürdü. Geleceğin bizler için neler hazırladığı hakkında hiçbir fikrimiz yok. Tanrı nasıl takdir ettiyse öyle olacak. Kismetimizde ne varsa, haklı ve şerefli bir vazife uğruna acı çektiğimiz düşüncesi bizi teselli edecek. (De Busbecq, 2014, s. 88)

Kendini “bir hapishanenin taş duvarları arasında tecrit edilmiş biri” olarak tanımlayan Busbecq(De Busbecq, 2014, s. 108) Rüstem Paşa’nın kendisine dayattığı bu esir hayatını nispeten haklı da bulmaktadır. Çünkü başta vezîriâzam ve diğer üst düzey görevlilerinin iki endişesi vardı. İlk olarak sultan oldukça yaşlıdır ve sağlığı meşakkatli bir sefere dayanamayabilir. Nitekim Busbecq de ilk seyahatinde bu gerçeği görmüş, Amasya’da karşılaştığı altmış yaşındaki Kanuni’nin cildinin bir hastalık ya da bacağında çıkan bir tür yaradan ötürü bozuk olduğunu, ancak elçilere sağlığını ve gücünün yerinde olduğu düşüncesini versin diye yüzüne bir tür kırmızı pudra sürdüğünü aktarmıştır. (De Busbecq, 2014, ss. 70-72)

Rüstem Paşa’nın diğer korkusu ise Mustafa’nın boğdurulması sonrasında taht kavgalarının bitmemesidir. Zira Süleyman’ın Hürrem’den olma diğer oğlu Bayezid da babasına isyan etmiş ama bu ilk isyan sorun çıkmadan bastırılmış, Bayezid ise affedilmişti. Fakat Avusturya üzerine yapılacak bir sefer bu huzursuzluğun tekrardan ortaya çıkmasına sebep olabilirdi. Mustafa vakasında görevden alınan Rüstem Paşa çok muhtemel ki bu durumu kendi hakimiyeti için de tehdit olarak görmekteydi.

“Burada kalmamı çok arzu eden Rüstem bana daha serbestçe hareket imkânı sağladı. Tabii, hepimizin birden gitmesinin düşmanlıkların patlak vermesine ve henüz başlayan sulh müzakerelerinin kesilmesine sebep olacağını fark ediyordu. Özellikle bu sıralarda bir dış güçle savaşmaya karşıydı. İleri görüşlü biri olan Rüstem, Süleyman’ın Macaristan’a sefer açması halinde oğullarının bunu mutlaka fırsat bilip yeniden bazı teşebbüslere girişeceğini düşünüyordu. Bu nedenle bizi evine çağırarak sulh yapılması için imparatora sunmamızı istediği hususları meslektaşlarıma teferruatlı olarak uzun uzun anlattı. Burada kalıp üstlendiğim vazifeyi terk etmemem ve başarılı bir sonuca ulaşana kadar sebat etmem için beni zorladı.” (De Busbecq, 2014, s. 99)

Rüstem Paşa'nın yaşlı bir adamla kendisi hakkındaki konuşmalarını duyan Busbecq; *"-sultanın oğulları arasındaki kavgaların artık herkesçe malum olması ve korku duyulan ciddi kargaşalığın patlama noktasına gelmesi nedeniyle- niçin imparatorla sulh akdedip Süleyman'ı bu hususta endişeden kurtarmadığını sormuş. Rüstem de cevap olarak bundan daha çok arzu edilen bir şey yok, ama nasıl çare bulunacak ki, o benim taleplerimi kabul edemezdi ben de onun isteklerine uyamazdım"* şeklinde aktarır. Rüstem Paşa ardından her iki tarafın taleplerinin diğeri tarafından kabulünün mümkün olmaması üzerine şöyle der:

"Ve reddederek beni boyun eğmeye zorluyor. Şartlarımı kabul etmesi için ne gerekiyorsa yapmadım mı? Birkaç yıldan beri onu esaret altında tutuyorum, türlü şekillerde huzursuz ediyorum, kaba davranıyorum. Ama ne fayda? Yüreği her şeye karşı büsbütün sertleşti. En sıkı şekilde kapalı tutmaya dikkat ediyoruz, o da kapıları sürgüleyerek kendisini içeriye kilitliyor. Eminim ki bir başkası olsa bu sıkıntılardan kurtulmak için çoktan dinimizi kabul ederdi ama o hiç aldırıyor." (De Busbecq, 2014, s. 150)

Busbecq de bu oyunu sürdürerek, istediği anda çekip gidebilecekken gitmeyen, gönüllü bir sürgün olduğu izlenimi vermeye çalışır. Gitmeye hazır bir şekilde atları ve develeri hazırda tuttuğunu belirtir. *"Türkler böylece efendimin bütün buyruklarını yerine getirdiğime ve sadece yola çıkış müsaadesi verilmesini beklediğime inansınlar istiyorum."* (De Busbecq, 2014, s. 115)

Hatta ona hizmet eden Türk kavasların bazılarının "rahat kişilikte olmaları" sonucu "dışarı çıkmasını engellemediklerini" ancak buna rağmen bu teklifleri reddettiğini belirtir. *"Beni memnun etmenin veya canımı sıkmanın onların elinde olduğunu düşünmelerini istemiyorum."* (De Busbecq, 2014, s. 148) der. *"Kapalı tutulmayı önemsemediğim düşüncesine sahip olmamalarını tercih ederim."* (De Busbecq, 2014, ss. 142-143) şeklinde bir cevap verir. Zaten yılda iki ya da üç defa, o da imparatorun gelen mektupları ile bazı talimatları bildirmek için ikametinden çıktığını ifade eder. (De Busbecq, 2014, s. 142)

Bir tartışmaları sırasında Rüstem Paşa'ya *"yıllarca esir olarak tutuldum. Hayatta olup olmadığımı ülkemde bilen hiç kimse yok."* demiştir. (De Busbecq, 2014, s. 210) Busbecq'in esareti ancak Rüstem Paşa'nın ölümünden birkaç gün önce gevşeyecektir. (De Busbecq, 2014, s. 223) Busbecq, durumun bu kadar uzamasını Rüstem Paşa'ya yönelik yoğun rüşvet iddialarına ve Paşa'nın kendisinden rüşvet alarak onun tarafında görünmekten çekinmesine bağlamaktadır. (De Busbecq, 2014, s. 225)

Yani başta Rüstem Paşa olmak üzere devletin ileri gelenleri Busbecq'in kontrol altında tutulmasına azami özen göstermişler diğer taraftan kaçmasından da endişe etmişlerdir. Bu durum Rüstem Paşa öldükten sonra da devam etmiş ve yeni vezir-i azam Semiz Ali Paşa da benzer şekilde hareket etmiştir. Nitekim veba dolayısıyla yer değişikliği talep eden Busbecq'in bu isteği Ali Paşa tarafından kabul edilmiş ve elçi Büyükkada'da kalmaya başlamıştı.

Paşalardan bazıları nerdeyse iki aydır adada oturup uzun zaman ortada görünmeyişinden rahatsız olmuşlar. Bundan Ali'ye bahsederek ona şehre dönmemin daha uygun düşeceğini söylemişler. Ya kaçmaya kalkarsam ne

olacaktı? Elimde kaçmamı mümkün kılacak tekneler bulunduğuna, bundan istifade edecek imkâna sahip olduğuma dikkat çekmişler. Ali de onlara endişe duymamalarını, benim iyi niyetimden şüphesi olmadığını söylemiş. Yine de bunları anlatması için bana bir çavuş yolladı. Gelen adam hiç belli etmeden etrafı kolaçan etti. Kaçmaya niyetli olduğuma dair hiçbir emare bulamayınca benden bir hediye ve bir de Ali'nin gösterdiği itimada aykırı bir davranışta bulunmayacağımdan emin olmasını bildiren mektubumu alarak döndü. Böylece adadaki ikametim üçüncü ayına girmiş oluyordu. Sonra da çağrılmadan, uygun bir zamanda şehre döndüm. (De Busbecq, 2014, s. 204)

Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nde başta yeni bir taht kavgası olmak üzere çeşitli sıkıntılar ortaya çıkmıştı. Ekim 1553'te Şehzade Mustafa'nın katli ile ertesi ay Kasım'da sultanın en küçük oğlu Cihangir'in vefatları (Emecen, 2010, s. 69) sonrasında taht için Selim ve Bayezid aday olarak kalmıştı. Hürrem Sultan ile kızı Mihrimah ve damadı Rüstem Paşa'nın kontrolü iyice ele aldıkları bu dönemde iki şehzade arasında başka problemlerin çıkması istenmiyordu. Bu Kanuni'nin de arzu etmediği bir konuydu. Ancak Sultan daha çok Selim'den yana tavır takılmaktaydı ki bu durumu gören Bayezid çok rahatsızdı. Nihayet 30 Mayıs 1559'da Bayezid Selim ile Konya Ovası'nda karşılaşır ve yenilerek süratle İran'a kaçar.

Bu durum Busbecq tarafından son derece olumlu karşılanmıştır. Zira örnekleri daha önce defalarca yaşanan böylesi bir durum Habsburgları rahatlatacak hatta isteklerini alma konusunda avantajlı bir konuma getirecekti.

Böyle olmasını da isterim, çünkü Beyazid'in akıbeti bizim menfaatlerimizle sıkı sıkıya bağlıdır. Türkler bu işi halledene kadar bize kolay kolay silah çekmezler. Şimdi de efendime verilmek üzere içinde sulh şartları yazılı bir mektubu göndermem için baskı yapıyorlar ve beni efendimin istekleriyle nerdeyse mutabık olduklarına inandırmaya çalışıyorlar. Bu mektubun içinde neler yazılı olduğunu bilmiyorum. Adet olduğu üzere bana bir suret vermeleri gerekirken bundan kaçınmaları, bunun bir aldatmaca olduğu hissini uyandırıyor. Ben de mahiyetinden bilgim olmayan herhangi bir mektubu imparatora göndermeyi reddediyorum. Bu hususta ısrarla direnmeye ve adil olmayan sulh şartlarını kabul etmeyeceğini bildiğim için, efendimi onların kaçamak sözlerle dolu mektuplarına cevap vermek zahmetinden kurtarmaya kararlıyım. Hangi şart teklif edilmiş olursa olsun, sulhu geri çevirmek düşmanlığa giden yolu açıyor gibi görünebilir. Fakat ben her şeyi sürüncemede bırakarak geleceğin neler göstereceğini bekleyip görmek düşüncesindeyim. (De Busbecq, 2014, s. 179)

Bayezid'in 1559 yazında İran Şahı Tahmasb tarafından alıkonulması sonrasında oluşan *status que* her ne kadar Busbecq'i rahatlatmış ve hatta istediği anlaşmayı elde etmeye yaklaştırmışsa da Osmanlı Devlet adamlarını da o derece rahatsız etmiş ve ellerini bağlamıştı. Lowry'nin alıntı yaptığı Busbecq'in veba dolayısıyla yerini terk etme izni ve Kanuni'den aldığı cevabın tarihinin 1561 olduğunu da anımsayalım.

Diğer taraftan artan nüfusa paralel şekilde ekonomik şartların bir türlü istenen seviyeye ulaşmaması işsizliği artırırken, yer yer halk ayaklanmalarına neden olmaktaydı.

Rüstem Paşa'dan başlayarak rüşvetin oldukça yaygınlaşması ve Şehzade Mustafa'nın idamıyla birlikte askerlerin de huzursuzluğunu arttırmıştı. (Emecen, 2010, s. 70) Busbecq Osmanlı askerinin disiplinini ve gücünü överken düzenli ordunun kontrol dışına çıkarak iktidara yönetim anlamında ortaklık iddiasında bulunabileceğini belirterek tehdidi öngörmüştür. Artan memnuniyetsizlik ile yukarıda saydığımız diğer sebepler askerinin zaman zaman taşkınlıklar sergilemesine sebep olabiliyordu.

Örneğin Şehzade Bayezid'i bu ikinci isyanı sonrası kovalayan sultan, Busbecq'i Anadolu'daki orduğâhına davet etmişti. Elçinin İtalyan kökenli adamları ile yeniçeriler arasında bir gerginlik çıkmış, yeniçeriler İtalyanları dövmüşler ve kovalamışlardı. Busbecq olaylardan duyduğu rahatsızlığı Rüstem Paşa'ya iletmış, vezîriâzâmın olayı Kanuni'ye aktarması üzerine Sultan Busbecq'e şu cevabı vermişti:

Kavganın haberi Rüstem'in kulağına gidince bana bir adamını yolladı - onun kelimelerini kullanıyorum - "her ne sebeple olursa olsun bu keratlarla çatışmaktan kaçınmamı" ihtar etti. "Tabii," dedi, "savaş halinde öyle dizginlenemez bir duruma geliyorlar ki Süleyman bile onlara hükmedemiyor, hatta bizzat kendisine zarar vermelerinden korkuyor." Ve bunlar Rüstem'in ağzından çıkmış boş laflar değildi, efendisinin duyduğu huzursuzluğun pekâlâ farkındaydı. Yeniçeriler arasında üstü örtülü bir memnuniyetsizlik olması ihtimali ve bunun en çaresiz durumdayken patlak vermesi kadar hiçbir şey Süleyman'ı korkutmuyordu.

Sultanın endişeleri yersiz değildi. Muvazzaf bir ordunun büyük faydaları vardır, ancak bunun yanı sıra bir takım özel tedbirler alınmasını gerektiren sakıncaları da söz konusudur. Bu sakıncaların başta geleni hükümdarın her an bir isyan endişesi altında olması ve egemenliğini askerinin dilediği bir başkasına devredecek güce sahip bulunmasıdır. Bunun çarpıcı misallerine tarihte rastlamak mümkündür. (De Busbecq, 2014, s. 172)

Burada Sultan Busbecq'e askerinin hoşnutsuzluğunun Almanlara karşı bir savaşa neden olabileceği yollu bir gözdağı ve mesaj vermek istemişte olabilirse de bu durum sıkıntıyı gözler önüne sermekteydi.

Ayrıca Bayezid'in peşinde giden padişah, oğlunun yolundaki mıntıklara haber vermesine ve önlemler alınmış olmasına rağmen onu yakalayamamış ve İran'a kaptırmıştı. Busbecq bu duruma sebep olarak askerinin isyan etmesinden çekinen paşaların sultanı hızlı hareket etmekten alıkoymasını olarak gösterir.

Anlatmış olduğum gibi Amasya'yı askeriyle hafif bir yürüyüş düzeni içinde terk etmiş olan Beyazid sonradan öyle süratle yol almış ki çoğu zaman gideceği yere, yaklaştığı haberinden önce varıyormuş. Onu arayıp bulmaları emredilenlerden büyük bir kısmının kendisini beklemediğini ve hazırlıksız olduklarını görmüş. Yola çıkmış olması bile, İran'a gideceğinden kuşku duymayan Süleyman için ciddi bir darbeydi. Süleyman'ı hassa piyadeleri ve süvarileriyle İran'a doğru yola düşerek gövde gösterisinde bulunmaktan alıkoymak pek mümkün görünmüyordu. Fakat akıl hocaları kendisinin bu aceleci davranışını, ordunun ihanetine uğrayabileceğini öne sürerek engellediler. (De Busbecq, 2014, s. 176)

Busbecq'in metnine ve dönem hakkındaki tarihçilerin yazdıklarına baktığımızda Busbecq'in veba konusunda söyledikleri hakkında artık bir yorum yapabiliriz. Yukarıda alıntıladığımız ve Kanuni'nin "yoksa kaçmak mı istiyorsun?" diye sormasındaki amaç büyük ihtimalle elçinin ülkesine kaçarak her iki tarafın da istemediği bir savaşın fitilinin ateşlenmesi ihtimalidir. Batıların üst sınıflarındakilerin veba zamanlarında kaçması bilinen ve doğal kabul edilen bir olguydu. Gelgelelim 1561'deki bu veba salgını patlak verdiğinde Şehzade Bayezid İran'da hapisti ve gerginliğin nasıl sonuçlanacağı belirsizdi. Nitekim Busbecq'in yazdıklarından durum Habsburglar için oldukça avantajlı bir hali işaret etmekteydi. Osmanlı devlet adamları Almanların İran'a gizli bir anlaşma yaparak beklenmedik bir saldırı yapmasından, bu olumsuz durumda yeni bir cephe açılmasından endişe ettikleri açıktır.

Ayrıca sıkı bir gözetim altında yaşayan Busbecq'in gözlerden uzak bir yere gitmesi, onun kontrol edilememesi ve istihbaratın yeterince alınamaması anlamına da gelmekteydi.

Tüm bunların yanında Lowry, metni tam olarak aktarmayı tercih etseydi, devamında yaşananları ve Busbecq'in cümlelerini görebilseydi konunun başka bir boyutunu daha görmüş olabilecektik. Zira yukarıda da anlattığımız gibi Rüstem Paşa kayıvalidesi ve eşi ile birlikte yaşlı sultanı kontrol eder hale gelmişlerdi. (Emecen, 2010, s. 70) Dolayısıyla bir konunun sultana aktarım şekli oldukça önem arz ediyordu. Busbecq'in anlatımında Kanuni'ye ait olan bu sözcüklerin onun ağzından çıkıp çıkmadığını bilemiyoruz zira oldukça etkili bir aracı vasıtasıyla iletişim kurulabilmekteydi. Nitekim bu olaydan kısa bir süre sonra -büyük ihtimalle vebadan- ölecek olan Rüstem Paşa'nın yerine ve Busbecq'in oldukça iyi iletişim kurduğu Semiz Ali Paşa başvezir olacaktı. Bu dönemde tekrar izin isteyen Busbecq'e vezir hemen izin verecek ancak Sultana da haber vermeden bunun gerçekleşmesinin bazı sıkıntılara sebep olabileceğini gerekçe gösterecekti. Ali Paşa ertesi gün Kanuni'nin izniyle Busbecq'in Büyükkada'ya çekilmesine izin verecekti. Vezîriâzam bir konunun padişaha arz ediş şeklinin önemini şöyle belirtecektir:

Tanrı adına sağlığımız için en çok güvendiğimiz kişiyi [doktoru Quacquelben] aramızdan alınca Ali ile ilk tecrübemi yaşadım. Kendisine haberci yollayarak daha önce Rüstem'e yaptığım müracaatı tekrarladım. Bana dilediğim yere gitmem için müsaade ettiğini, fakat sultana da başvurmanın akıllıca olacağını bildirdi. Zira sultan serbestçe dolaşan adamlarıma tesadüf ederse kendisinin haberi olmadan mekân değiştirmiş olmama kızabilirdi. Herhangi bir hususun sultana sunuluş tarzına bağlı olduğunu söyledi. Dolayısıyla kendisi bunu o şekilde arz edecekmiş ki muvafakatini alacağımdan kuşku duymamam gerekirmiş. Kısa bir süre sonra da nereye istiyorsam gidebileceğim haberini gönderdi. (De Busbecq, 2014, s. 199)

Yine hatırlanacağı üzere Busbecq Osmanlıların Batılı elçilerden aşırı derecede şüphelendiklerini aktarmıştı. Geçmişten günümüze sürecek şekilde yabancı elçilik ve misyonların ülkeleri adına istihbarat faaliyetleri yürüttükleri de düşünüldüğünde Sultanın ve Rüstem Paşa'nın bazı kritik bilgilerin Busbecq'in eline geçmesinden endişe etmiş olabileceği de düşünülebilir. Nitekim yaklaşık 30 yıl sonra 1593 yılında Habsburg

elçisi Friedrich von Kreckwitz'in maiyetinde bulunan Baron Wratislaw (Baron W. Wratislaw, 1996) ve Friedrich Seidel'in (Seidel, 2017) hatıratlarından öğrendiğimize göre Avusturya'ya yapılacak seferin planları sarayın içinden rüşvetle ele geçirilmiş ancak bu bilgiler Habsburg İmparatoruna ulaştırılmadan Elçi Hanındaki odalarında bulunmuş, tüm elçilik personeli suçüstü yapılarak kısıvrak yakalanmış ve yaklaşık üç yıl zindanda kalmışlardır. (Baron W. Wratislaw, 1996, ss. 8-9)

Diğer taraftan konu hakkında Nühket Varlık'ın Sultanın güçlü ve korkusuz görünme isteğiyle söz konusu ifadeleri kullanmış olabileceği şeklindeki düşünceleri, Kanuni'nin yabancı başkentlerde konuşulan hastalığı ve yaşlılığı ile yukarıda saydığımız diğer sıkıntılar birlikte değerlendirildiğinde yabana atılmaması gereken bir yorum olmakla birlikte birincil bir düşünce sayılamaz. Yine Yaron Ayalon'un sultanın gereksiz ve tuhaf bir dindarlığa kapılması Busbecq'in Sultanın yaşlandıkça daha da sofulaştığı yolundaki yorumuyla⁵ düşünülünce mantıksız gelmemektedir. Bu ise Lowry'nin tepeye çıkartma iddiasındayken kuyuya attığı taşı çıkarmak için gösterilen iyi tarihçiliğe örnek olarak verilebilir.

5. Türklerin Kaderciliği ve Busbecq

Veba tarihçilerinin de dâhil olduğu Türk Kaderciliği stereotipi bu makalenin konusu değildir. Ancak Busbecq'in asırlarca okunan ve kendisinden sonra gelen pek çok Batılı seyyahı etkilediği de göz önüne alındığında *Türk Mektupları*'ndan önce hiç rastlamadığımız "kadercı Türk" ithamının bir pejoratif stereotip haline geldiği görürüz. Bundan dolayı Busbecq için kadercı Türk söyleminin müsebbibidir diyebiliriz.⁶

Dols, Panzac gibi veba tarihçileri ile Menchinger ve Lowry gibi daha yakın dönemin tarihçileri de bu diskurunun doğru olduğunu ispat etmeye çalışmışlardır. Hatırlanacağı üzere Panzac Türklerin felaket zamanlarında dinlerinin yönlendirdiği doğrultuda hareket ettiğini söylemiştir. Panzac'a göre Türklerin ve Hristiyanların veba gibi felaketlerle karşılaştıklarında tutumları benzerlik ve farklılıklar gösterir. Ancak Hristiyanların ilk günah kavramı ve felaketlerin Tanrı'nın bir çeşit cezalandırması olduğuna, Müslümanlarda ise durumun farklı olduğunun ve Hz. Muhammed'in söylemleri doğrultusunda bu tarz felaketlerde ölmenin şehit olmak yani bir çeşit ödüllendirme olarak görülmesi gerektiğine inanıldığını belirterek kaçma davranışının ve vebaya olan yaklaşımın belirlendiğini öne sürer. (Panzac, 1997, ss. 166-167)

Emrah Safa Gürkan ise özellikle bu çağlarda yaşayan insanların din konusunda söylediklerine pek de güvenilmemesi gerektiğine dair çarpıcı örnekler verir. Gürkan

⁵ Busbecq Sultanın son dönemlerde iyice sofulaştığını aktarır. Buna göre yaşlı ve dindar bir kadının tavsiyesine uyarak erkek çocuklardan oluşan bir "koro"yu dağıtarak müzik aletlerini yaktığı; ayrıca yemeklerini gümüş sahanlarda yerken yine benzer sebeplerle toprak kapları tercih ettiğini iddia eder. Ayrıca kendisi ve maiyetini etkileyen bir olay da padişahın yine kendisini vesveselendiren bir adamın etkisiyle İstanbul'da şarabın satışını yasaklamasıdır. (De Busbecq, 2014, ss. 196-198).

⁶ Varlık bu söyleme ilk olarak Busbecq'ten çok kısa bir süre önce Osmanlı topraklarına gelen Fransız doğa bilimci Pierre Belon'un kitabında (Pierre Belon, Pierre Belon Seyahatnamesi İstanbul ve Anadolu Gözlemleri (1546-1549) Antakya, Adana, Konya, Afyon, Kütahya, Bursa, çev. Hazal Yalın (Kitap Yayınevi, 2020).) rastlandığını söyler ki haklıdır. (Varlık, 2017, s. 104) Ancak Busbecq'in kitabı hem etki hem de bilinirliği sebebiyle Belon'dan çok daha önde ve geniş kapsamlıdır.

Akdeniz'deki korsanları anlattığı kitabında tarihçilerin bazısının ezber bilgiler üzerinden varsayımlarını tekrar etmesini eleştirir ve *"milli devlet paradigmasına hapsolmuş bir tarihçilikten ve onun lanse ettiği homojen toplumsal bloklardan uzaklaşması"* gerektiğini belirtir. (Gürkan, 2021, s. 17):

Ortaya çıkan folk İslam bazen kitabi kaidelerin uzağında eklektik bir yapı sergilemektedir. On altıncı yüzyılın ikinci yarısından itibaren iki ayrı din arasındaki geçişkenliğin arttığını, Akdeniz ve Avrupa'nın diğer bölgelerinde daha da kalınlaşan sınırların anlamını yitirmeye başladığını görüyoruz. Satır aralarını ustalikle okuyabilen ve anakronizmin tuzaklarına karşı hazırlıklı tarihçiler, ihtidasına pişman olan Cezayir'deki mühtedilerin, kalplerinde Hz. İsa'yı korudukları sürece görünüşte Müslüman gibi yaşamalarının hiç önemli olmadığını düşünmelerini Peder Gracian gibi doktrin eksikliğine bağlamak zorunda değildir."(Gürkan, 2021, s. 81)

Zaten Busbecq de sanılanın aksine din konusunda dönemin insanların sabit olmayan tavırlarına örnekler verir. Günümüzde tuhaf olarak görülebilecek bu davranışlar o dönemin sıradan insanları için çok normaldi:

Diğer meselelerde ise yabancı milletlerin eski âdetlerine, kendi dini akidelerine ters düşse bile büyük saygı duyarlar. Ancak bu halkın alt tabakası için doğrudur. (...) Rum papazların bir geleneği vardır. Her yıl baharın belirli bir gününde sanki kapalı imiş gibi tasavvur ettikleri denizin sularını kutsayarak açarlar. Denizciler bu gelenek yerine getirilmeden kendilerini dalgalara rahatça emanet edemezler. Türkler de bu geleneğe kayıtsız kalmamıştır. Bir deniz yolculuğuna çıkacakları zaman Rumlara suların kutsanıp kutsanmadığını sorarlar. Kutsanmadığı cevabını alırlarsa yelkenlerini indirirler. Ancak kutsandığı söylenirse teknelerine binip yelken açarlar. (...) Bana söylediklerine göre bu düşünce öyle kök salmış ki bazı Türkler çocuklarını gizlice vaftiz ettirmeyi bile arzularmış. Bu geleneğin birtakım iyi tesirleri olduğuna ve sebepsiz yere başlatılmadığına inanırlarmış. (De Busbecq, 2014, ss. 145-146)

Busbecq bu tuhaf tutumların anlaşılması için oldukça tatmin edici bir açıklama yapar. Dönemin insanları bu âdetlerin eski insanlar tarafından boşuna konmadığını dolayısıyla buna uymanın gerekli ve zararsız olduğuna inandıkları yollu bir izahta bulunurlar.⁷

Aslında Panzac bile örneğin veba konusunda Müslümanların hiç de dinleri doğrultusunda hareket etmemiş olduklarına dair bir anekdot aktarır:

⁷ Emrah Safa Gürkan da özellikle denizciler arasında zor anlarda kaptanların dini ne olursa olsun mürettebatın kendi dinleri üzerine dua ile Tanrı'dan yardım istemelerine engel olmadıklarını ifade etmektedir. Ayrıca *"Bu dini eklektizm ve aldırmaçlık (indifferentizm) kendisini özellikle denizde göstermektedir. Korsanların limandan ayrılmak için Cuma veya Pazar gününü tercih etmeleri"* ve *ele geçirdikleri Hristiyan gemilerinin pupalarından Magdalenalı Meryem, Aziz Yakub, Araf gibi Hristiyanlığı çağrıştıran ya da Neptün (Poseidon) gibi hümanizma akımının dışında kalmış Osmanlı kültüründe karşılığı olmayan sembolleri çıkartmamaları"* (Gürkan, 2021, ss. 82-83).

Kızıldeniz'deki Yanbu limanına geldiğimde salgın kudurmuştu... Halkın çoğunun dağa doğru kaçtığını göldüm. Niçin korktukları sorulup eğer kaderde ölüm varsa onları dağda da bulacağı söylendiğinde şu yanıtı veriyorlardı: "Veba, erdemli insanları bir an evvel yanına çağırmaq için Allah'ın yeryüzüne gönderdiği bir lütuftur. Fakat biz henüz kendimizi bu lütfaya layık görmüyor ve bir başka zamana kadar bir kenara çekiliyoruz." (Panzac, 1997, s. 153)

Busbecq de dâhil Batılı seyyahların Türkleri kadercî olmakla itham ettikleri çerçevede veba örneğinin dışına çıkmamaktadır. Diğer pek çok doğal afet ve felaket konusunda Batılı seyyahlar nedense Türkleri kadercî olarak aktarmazlar. Ayrıca maddî olanakların felaket zamanlarında kaçış ve ikinci el elbise kullanımını etkilediğini de tarihçilerin göz ardı etmemesi gerekir.⁸

Ancak tüm bunların ötesinde insanların kimliklerini dinleri ile tanımladıkları, bilim ve teknolojinin pek çok soruya cevap vermeye yetmediği bir çağda insanların tutumlarının ve yaşadıkları olumsuzlukları izah etme çabalarının daha Tanrı merkezli olduğu ortadadır. Modernleşme, şehirleşme, bireycilik ve teknolojinin insanların tutumlarının daha seküler olmasına sebep olduğu açıkça görülebilir.⁹

Diğer Batılı seyyahlar gibi Busbecq de Tanrı'ya inanan inanç sahibi bir Hristiyandı. Dolayısıyla anlatımlarında pek çok kere kadere olan inancından bahsetmiştir. Hattâ kadercî diyebileceğimiz eğilim ve söylemler dönem düşünüldüğünde hiç de şaşırtıcı olmayacaktır.

Örneğin vazifesinin zorluğu hakkında; "*Geleceğin bizler için neler hazırladığı hakkında hiçbir fikrimiz yok. Tanrı nasıl takdir ettiyse öyle olacak. Kısmetimizde ne varsa, haklı ve şerefli bir vazife uğruna acı çektiğimiz düşüncesi bizi teselli edecek.*" (De Busbecq, 2014, s. 88) diyor. Busbecq çekilecek her türlü çilenin sonucunun da kutsal mükâfat düşüncesiyle kabul edilebilir olduğunu anlatır. Yine "*Ne zaman döneceğimi soruyorsunuz. Facilis descensus Averni [Cehenneme gitmek kolaydır].*" (De Busbecq, 2014, s. 79) "*Buraya gelirken bana yol gösteren Tanrı uygun gördüğü zaman yurduma dönmeme de yardımcı olur.*" (De Busbecq, 2014, s. 93)

Cerbe Deniz Savaşı'nın (1560) ardından; "*İspanyollar da yenildikten sonra bize karşı duracak bir güç kaldı mı?*" diyorlardı. Adamlarım da bu alaycı sözleri üzüntüyle dinlemek

⁸ Bulaşma meselesi, İslam'da ve Osmanlı'da tartışmalı bir konudur. Panzac ve Dols'un son derece marjinal sayılabilecek ve benzerleri o çağlarda Batı'da da bulunabilen El-Askalânî'nin kitabını kaynak olarak kullanmaktadırlar. Halbuki hem Varlık hem de Justin K. Stearns bu konuda Osmanlı aydınlarının kafalarının karışık olduğunu belirtirler. Hatta Kanuni'nin şeyhülislamı Ebüssuûd Efendi'nin kaçışa cevaz verdiği iyi bilinmesine karşın bunlar görmezden geliyorlar. Bu konuda (Varlık, 2017, ss. 114-115) bulaşma hakkında Justin K. Stearns, *Infectious Ideas: Contagion in Premodern Islamic and Christian Thought in the Western Mediterranean* (JHU Press, 2011).

⁹ Sekülerleşme konusunda çalışan din sosyoloğu Volkan Ertit, şehirleşme ve bireyselleşme, kapitalizm ile teknolojik gelişmelerin özellikle de tıp alanındaki insanların dini açıklamalardan seküler olanlarına yönelme eğiliminde olduğunu iddia etmektedir. Ertit'e göre bu kişiler bir Tanrı inancına sahip olsalar bile önceki yıllardaki emsallerine göre daha seküler davranışlar sergilemektedir. Bu durum kadere iman etme ve kadercî tutumlarda da değişim göstermektedir şeklinde yorumlanabilir. Volkan Ertit, *Sekülerleşme Teorisi* (Liberte Yayınları, 2020). Özellikle 5., 6. ve 7. Bölümler.

zorunda kalıyordu. Olanlar Tanrı'nın takdiri idi. Hiçbir şey bunu değiştirmeyeceği için katlanmak gerekiyordu.” (De Busbecq, 2014, s. 187) şeklinde yazacaktır. Bayezid'in dört oğlunun da babalarıyla birlikte idam edilmeleri hakkında “Kader Bayezid'in dört oğlunu da aynı akıbete sürükledi.” (De Busbecq, 2014, s. 236) diyecektir.

Bu kaderci izahlar sadece Busbecq'e has değildir. Cerbe'de esir alınan komutanlardan biri olan De Sande şöyle demiştir: “De Sande Dîvan'a, yani paşaların meclisine çıkarıldığında Rüstem ona kendi topraklarını savunmaktan aciz olan efendisinin nasıl olup da bir başka hükümdarın topraklarına saldırdığını sordu. O da yorumda bulunmaya hakkı olmadığı, vazifesi icabı efendisi tarafından verilen emirleri sadakatle yerine getirdiği, fakat talihin kendisine gülmediği” cevabını verdi.”(De Busbecq, 2014, s. 192)

Ancak Lowry de dâhil pek çok Batılı tarihçi Busbecq'in bu ifadelerini görmezden gelirken onun kaderci Türk stereotipini oluşturan şu izahını ön plana çıkarmışlardır:

“Türkler vebaya karşı kayıtsız kalmalarını ve bu hastalıktan korunmalarını engelleyen bir düşünceye sahip. İnsanın ne zaman ve ne şekilde öleceğinin Tanrı tarafından alınlarına yazılmış olduğuna inanıyorlar. Bundan dolayı bir kimsenin kaderinde ölmek varsa bundan kurtulmaya çalışması boşunadır, eğer yoksa o zaman korkması budalalıktır. İşte bu düşünceyle vebadan ölen birinin elbisesini, çarşafını henüz üzerinde hastanın teri kurumadan ellemekten kaçınmazlar hatta bunlarla yüzlerini bile silerler. “Eğer Tanrı bana ölümü takdir ettiyse öleceğim, etmediyse bir zarar gelmez” derler. İşte salgın böylece her yanı sarmış ve bazı ailelerin tamamını silip süpürmüştü.”(De Busbecq, 2014, ss. 203-204)

Sıradan insanlar hakkında duyumlara dayanan ya da kısıtlı gözlemlerle pek çok Batılı seyyahın buna benzer ifadelerine rastlayabiliriz. Öte yandan Fatih Sultan Mehmet'in cenaze töreninde hala eski Türk adetlerinin bazılarının izleri; ağıtçıların aşırı tutumlarıyla başlarına toprak veya kül serpmeleri, eski bir Altay geleneği olan Sultanın ok ve yayının mezarına konulması, tamamen siyaha boyalı yeniçerilerin elleri ve oklarının da buna dâhil olması ile yaylarının kırık olması gibi olaylar kayıtlara geçmiştir. Bu eski Türk adetlerine daha sonra rastlanmaz. (Veinstein, 2016, ss. 244-250) Bu gibi örnekler iki sultan arasındaki dini yaklaşım farkını destekleyebilir.

Hatırlarsak Heath Lowry Fatih'in kaderci olmadığına dair iddiaları arasında stratejik önemdeki Limni adası toprağı *Terra Sigillata* konusundan da bahseder. Mühürlü çamur anlamına gelen ve Lowry'nin Türkçesini *tin-i mahtum* verdiği *tıyn-ı mahtûm*¹⁰ sonraki yüzyıllarda kullanımının devam edip etmediği hakkında başka bir bilgi vermez. Tarihçiye göre kaderci olan Kanuni'nin söz konusu toprak hakkında ilgisiz olması beklenir. Fakat Busbecq'e göz attığımızda *tıyn-ı mahtûm* hakkında da bilgi verdiğini görebiliriz. Elçi Busbecq her 6 Ağustos'ta düzenlenen *Transfigürasyon Yortusu'nda* (Demircan, 2012, s. 291) Hristiyanlık öncesi dönemlerden gelen ve papazların Roma/Yunan mitolojisine ait

¹⁰ Yasemin Demircan Lowry'nin çamur anlamına gelen *tıyn* kelimesini tin olarak kullandığını ve bunun yanlış olduğunu yazar. (Demircan, 2012, s. 282) (8 nolu dipnot) Kubbealtı Sözlüğü'ne göre *tin* Arapça kullanımdır. Ancak Demircan'ın da dediği gibi Osmanlı kayıtlarında ve Kubbealtı Sözlüğü'ndeki bazı şiir kullanımları da *tıyn* şeklinindedir.

pagan âdetlere uyararak toprağın çıkarıldığından bahseder. (De Busbecq, 2014, s. 146) Toprak aşırı abartılı bir inanışla şifa kaynağı olarak görülmesine rağmen hep padişahların şahsi malı olarak defterlere kaydedilmiş ve kullanılmıştır. (Demircan, 2012, ss. 287-288)

Busbecq'ten yirmi yıl sonra gelen Breüning ile eczacı Lubenau'nun da notlarında *tıyn-ı mahtûm* hakkında bilgiler bulabilmekteyiz. (Breüning, 2020; Lubenau, 2016) Maalesef Lowry'nin söz konusu toprağın Kanuni'den sonraki çağlarda da kullanıldığını aktarmaması bir tür algı yaptığını düşündürmektedir. Bundan başka Busbecq'in dönüşü öncesinde Ali Paşa'nın kendisine antik dönemlerden beridir bilinen bir başka mucizevi ilaç olan İskenderiye *balsam*'ını hediye olarak vermesi de Türklerin deva arama konusundaki tutumlarını gösteren bir örnektir. (De Busbecq, 2014, s. 240)

Son olarak Lowry'nin yaptığı büyük bir hataya da değinmek istiyoruz. Hatırlanacağı üzere Busbecq'in ilk Türkiye ziyaretinin dönüşünde (muhtemelen) 1556'da bir veba krizi yaşanmıştır. Busbecq maiyetinde bulunan bazılarının yardımcılığını yapan ve Hristiyan Macarlardan olduğu anlaşılan grubun voyvoda unvanlı lideri Edirne'de vebadan ölür. Ardından yaşananları Lowry "Türklerin" davranışı olarak aktarsa da¹¹ bu şahısların Macar olduğunu dolayısıyla Türk olmadığını görebiliriz:

Adamcağız pek uzak olmayan Edirne'ye kadar ancak dayanabildi ve orada öldü. Bu olay başka sıkıntılara yol açtı. Diğer Macarlar ölenin eşyalarını paylaşmaya kalktılar. Biri ayakkabılarını, bir diğeri yeleğini, bir başkası hiçbir şey ziyan olmasın diye gömleğini, biri de çamaşırlarını aldı. Onları da bizi de apaçık görünen bu tehlikeden korumak mümkün değildi. Doktorum aralarına girip giyeceklere dokunmamaları için Tanrı adına yalvardı. (De Busbecq, 2014, s. 74)

Sonuç

En meşhur pejoratif stereotiplerden biri olan "kaderci Türk" söylemi On altıncı yüzyılda yaşayan Busbecq'in *Türk Mektupları*'na dayanmaktadır. Bugünkü bilimsel çalışmalarda bir veba odağı olduğu anlaşılan Anadolu ve İstanbul'da yaşayan birtakım insanların sıklıkla karşılaştıkları bu doğal felaket karşısındaki "önemsemeyen" tutumlarını Batılı seyyahların değişik amaçlarla olumsuz bir ifadeye atfetmeleri ise anlaşılabilir bir tutumdur. 1561 İstanbul vebası sırasında Busbeck'in yarı esir hayatı yaşadığı Elçi Hanı'nı pek çok Batılının yaptığı gibi terk etmek istemesinin ardından gelişen söz konusu diyalogları, elçinin ve muhatabı devlet adamlarının savaş çıkmasını önlemek amacıyla ve birbirlerine güvenmez bir tutuma yormak gerekmektedir.

Tarihçiden beklenen tarihi olayları tüm gerçekliğiyle ortaya koyması değildir. Zira bu çok büyük bir mesuliyet olduğu gibi haksız da bir istektir. Ancak tarihçiden hakikatin

¹¹ Heath W. Lowry, "Pushing the stone uphill: The impact of bubonic plague on Ottoman urban society in the fifteenth and sixteenth centuries", *Osmanlı Araştırmaları* 23/23 (2003), 128. 97 numaralı dipnot şöyledir: "Busbecq knew of what he spoke, as in the spring of 1556, while traveling near Adrianople (Edirne) in European Thrace, one of his Turkish attendants died of the plague. No sooner had he given up the ghost than the remainder of his retinue divided up his clothing, and, despite the remonstrations of Busbecq and his physician about the danger of infection, refused to part with their booty. Two days later they began to exhibit symptoms of the plague [Busbecq, 1927: pp. 68-69]."

yoluna bir taş döşemesini beklemek hakkımızdır. Lowry gibi büyük bir tarihçinin de Kanuni ve Osmanlı Devleti'nin değişimini onun direkt olarak dâhil olmadığı bir diyaloga, tek bir örneğe hapsedmesi ise büyük bir haksızlıktır. Hele ki Busbecq'in *Türk Mektupları* gibi çokça bilinen ve okunan bir metni en azından tam olarak inceleyerek tüm boyutlarıyla ve tarihi ortamı da göz önüne alarak değerlendirmesi ya da olası ihtimalleri okuyucunun önüne sunması gerekirdi.

Busbecq'in kuyuya attığı "kaderci Türk" taşı, hala çıkartılamamıştır. Çok boyutlu değerlendirilmesi gerekirken basitliğe indirgenen söylemin etkisinin bu kadar kabul edilmesi hayret verici bir durumdur. Başta veba tarihçileri olmak üzere pek çok isim bu stereotipi anlamaya ve kavramın doğruluğunu teyit etmeye çalışmıştır. Bazıları söylemi tekrar etmeyi sürdürmekte ve hatta doğruluğunu savunmaya çalışmakta iken diğer bir kısmı ise bunun yanlışlığını savunmaktadır. Hala da söz konusu stereotip gündemde yer almayı sürdürmekte ve çeşitli yeni çalışmalara sebep olmaktadır. Öte yandan Lowry'nin "tepeye ittirmeye" çalıştığını iddia ettiği taşın ise hala orada, Busbecq'in attığı kuyuda olduğu ise açık bir gerçektir.

KAYNAKÇA

- Ayalon, Y. (2020). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler* (Z. Rona, Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Baron W. Wratislaw. (1996). *Baron Wratislaw'ın Anıları—16. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğundan Çizgiler* (M. Süreyya Dilmen, Çev.; 2. bs). Milliyet Yayınları.
- Breüning, H. J. (2020). *Breüning Seyahatnamesi Doğu Ülkelerine Yolculuk İstanbul 1579* (S. T. Noyan, Çev.). Kitap Yayınevi.
- Bulmuş, B. (2005). *Plague, Quarantines and Geopolitics in the Ottoman Empire*. Edinburgh University Press. https://doi.org/10.26530/OAPEN_625255
- Bulmuş, B. (2010). Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba Kavramları Üzerine: Mistisizmden Sosyal Reforma. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 3(6), 45-51.
- Busbeke, Ootgeer Giselijn van*. (t.y.). TDV İslâm Ansiklopedisi. Geliş tarihi 23 Haziran 2024, gönderen <https://islamansiklopedisi.org.tr/busbeke-ootgeer-giselijn-van>
- De Busbecq, O. G. (2014). *Türk mektupları: Kanuni döneminde Avrupalı bir elçinin gözlemleri (1555-1560)* (D. Türkömer, Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Demircan, Y. (2012). Tıyn-ı Mahtûm: Akdeniz Dünyasının Mucize Toprağı. *Acta Turcica*, 1(1), 281-295. https://yenidenergenekon.com/wp-content/uploads/2014/02/IV_21.pdf
- Emecen, F. (2010). Süleyman I. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 38, ss. 62-74). TDV Yayınları.
- Gürkan, E. S. (2021). *Sultanın Korsanları Osmanlı Akdenizi'nde Gaza, Yağma ve Esaret, 1500-1700*. Kronik Kitap.
- Lubenau, R. (2016). *Reinhold Lubenau Seyahatnamesi Osmanlı Ülkesinde 1587-1589* (T. Noyan, Çev.). Kitap Yayınevi.
- Menchinger, E. (2022). Revisiting 'Turkish Fatalism'; Or, Why Ottoman Theology Matters. *Aca'ib: Occasional Papers on the Ottoman Perceptions of the Supernatural*, 2, 9-38.

- Menchinger, E. L. (2016). Free Will, Predestination, and the Fate of the Ottoman Empire. *Journal of the History of Ideas*, 77(3), 445-466.
- Menchinger, E. L. (2022). *İlk Modern Osmanlı Ahmed Vasıf'ın Fikri Gelişimi*. Yapı Kredi Yayınları.
- Panzac, D. (1997). *Osmanlı İmparatorluğunda Veba (1700-1850)* (S. Yılmaz, Çev.; 1. bs). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Seidel, F. (2017). *Sultanın Zindanında Osmanlı İmparatorluğu'na Gönderilen Bir Elçilik Heyetinin İbret Verici Öyküsü (1591-1596)* (T. Noyan, Çev.). Kitap Yayınevi.
- Varlık, N. (2017). *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba*. Kitap Yayınevi.
- Veinstein, G. (Ed.), Güntekin, E. (Çev.). (2016). *Osmanlılar ve Ölüm*. İletişim Yayınları.